

Der Stille Mensch

Lezing door Prof. dr. Hans Alma - psycholoog en hoogleraar aan de Vrije Universiteit Amsterdam - tijdens de opening van de expositie 'Auw. Wauw! – Verbeelding van verdriet en troost'
23 maart 2025, Lebuinuskerk te Deventer

© Jessica van Deursen - *Der Stille Mensch*, video, NL, 2019 (screenshot)

Graag nodig ik u uit om de brochure die u heeft ontvangen op pagina 9 open te slaan. U komt daar 'Der Stille Mensch' tegen, een foto uit de video-installatie van Jessica van Deursen. We zien een afbeelding met als dominante kleuren blauw, wit en bruin. Er is bedrijvigheid van lopende mensen te midden van marktkramen. En in het midden die witte figuur, als een standbeeld uit kalk. Een stille wenk voor wie de tijd neemt om erbij stil te staan.

Wat kunnen we ons eigenlijk nog voorstellen bij de stille mens? Is de moderne mens zichzelf niet voortdurend aan het overschreeuwen in zijn pogingen de wereld naar zijn hand te zetten? Toch lezen we in diezelfde brochure verhalen van jongeren waarin stille momenten in relatie tot hun dierbaren opvallen: stilstaan bij een mooie foto van opa waarop hij heel natuurlijk lacht, met autootjes op het balkon spelen terwijl moeder de planten verzorgt, stevig vastgehouden worden en een knuffel krijgen van een moeder die bij je blijft op een moeilijk moment, alleen maar kunnen kijken naar een vrouw die achter de bergen verdwijnt, wegdromen bij een zwarte Chelsea-enkellaars met een

dikke zool, lichtheid en donkerte ervaren na het overlijden van een dappere moeder. Beelden van momenten die in hun stilte veelzeggend zijn. Verbeeldingen van relaties die diep zinnig zijn in het leven van de verhaalvertellers. Waarom zijn die beelden en verbeeldingen zo belangrijk? Ze drukken een verlangen naar zin uit dat zich juist in periodes van verdriet en rouw sterk kan doen voelen.

Het verlangen naar zin is een fundamenteel kenmerk van mens-zijn. We zijn niet gebonden aan instinctmatige of routinematige gedragingen, maar hebben doorgaans handlungsruimte. We worden niet bepaald door hoe een situatie nu is, maar kunnen ons voorstellingen maken van wat er mogelijk is in een gegeven situatie. Dankzij onze verbeeldingskracht kunnen we veranderingen nastreven in ons persoonlijk en maatschappelijk leven; zonder verbeeldingskracht was er geen verlangen naar zin. Maar verlangen naar zin is ook afhankelijk van lichamelijke ervaringen van de wereld om ons heen.

Een pasgeboren kind heeft een heel zintuiglijke relatie tot de omgeving, die het verkent door geuren te herkennen, naar dingen te tasten of ze in de mond te stoppen. Lichamelijke ervaringen kunnen prettig of onprettig zijn. Prettig zijn bijvoorbeeld warm gehouden, gekoesterd en gevoed worden, onprettig zijn bijvoorbeeld harde geluiden, scherpe voorwerpen, onaangename kou. In een verzorgingssituatie die voldoende goed is, doen kinderen de nodige prettige ervaringen om de wereld te beleven als een goede plaats om te zijn. Dergelijke ervaringen maken een basisvertrouwen mogelijk als houding van waaruit de wereld tegemoet wordt getreden. Het ontbreken daarvan maakt kwetsbaar. Basisvertrouwen manifesteert zich in gevoelens van geborgenheid maar ook in nieuwsgierigheid om de wereld te leren kennen, grenzen te verleggen en nieuwe uitdagingen aan te gaan. Het gaat hier om een delicaat evenwicht dat per persoon en per situatie kan verschillen. De ene mens is avontuurlijker aangelegd dan de ander, en de ene situatie nodigt meer uit tot grenzen verleggen dan de andere. Verlangen naar zin kan daar vervuld worden waar voldoende geborgenheid ervaren wordt om zich open te stellen voor een wereld die ons uitnodigt mogelijkheden te verkennen en uitdagingen aan te gaan.

Het zijn niet alleen vroegkinderlijke lichamelijke ervaringen die doorwerken in het verlangen naar zin. Zin omvat meer dan het prettig hebben, zin staat in het teken van voorstellingen van goed leven en goed samenleven. Die voorstellingen worden ons van jongs af aan aangereikt door onze sociale omgeving: onze ouders met hun verwachtingen en idealen, onze leerkrachten die voorbeeldfiguren kunnen zijn, de verhalen, rituelen, muziek waarin beelden van goed leven en samenleven doorklinken. Ze verschijnen ook in de verhalen van de studenten in het kader van de tentoonstelling. De zorg om een opa die zelden meer lacht en de vreugde wanneer hij het naar zijn zin heeft, de steun van een ander die bij je blijft, de kracht van spontane activiteit, het voorbeeld van een dappere dierbare. In die ervaringen klinken waarden door, en waarden zijn samengebalde voorstellingen van het goede.

Dat we ons voorstellingen van het goede kunnen maken, hebben we te danken aan onze verbeeldingskracht. Als ik het over verbeelding heb, bedoel ik geen vlucht uit de werkelijkheid. Natuurlijk kunnen we fantaseren over een situatie die niet bestaat – vandaag op een zonnig strand onder de palmbomen liggen bijvoorbeeld – maar dat is niet wat ik met verbeelding bedoel. Verbeelding begint met aandachtige waarneming van de huidige situatie. Aandachtige waarneming is niet vanzelfsprekend of gemakkelijk. Vaak kijken we met een functionele blik naar de wereld om ons heen, geleid door onze persoonlijke wensen en behoeften. Wat is bruikbaar en nuttig voor mij in deze situatie? Met die functionele blik kunnen we ook naar de mensen om ons heen kijken, bijvoorbeeld de kassamedewerker die we misschien wel vriendelijk groeten, maar die we vergeten zijn zodra we de winkel hebben verlaten. Van aandachtige waarneming is sprake wanneer we luisteren naar het verhaal van een goede vriend en hem proberen te begrijpen, in plaats van hem te gebruiken om onze eigen verhalen kwijt te kunnen.

Wie met aandacht waarneemt, ontdekt iets nieuws. In het verhaal van die goede vriend komen kanten van hem naar voren die we nog niet kenden; de vriend verschijnt aan ons als iemand met onvermoede potenties. Zijn verhaal opent een nieuw perspectief en daarmee mogelijkheden om onze vriendschap te verdiepen. Zo raken we betrokken op de ander, en die ander kan ook een dier, plant of ding zijn. Wat we met aandacht waarnemen laat ons niet langer onverschillig. Kunst speelt zo'n belangrijke rol in onze samenleving omdat ze ons helpt op die manier waar te nemen. Kunst trekt ons uit de beslotenheid van onze vertrouwde en vanzelfsprekende patronen. Kunst verrast of verbijstert ons, en opent ons daarmee voor nieuwe mogelijkheden.

Verbeelding omschrijf ik als het vermogen om de gegeven situatie te zien in het licht van het mogelijke. Religies hebben van oudsher een belangrijke rol gespeeld in het stimuleren van onze verbeeldingskracht. Ze reiken gelovigen voorstellingen aan van een werkelijkheid die nu nog niet gerealiseerd is, maar waarvan de voortekenen al wel te ervaren zijn voor wie ze verstaat. Ze rijken beelden aan van die mogelijke werkelijkheid, zoals het Koninkrijk Gods, het Paradijs, nirwana of een humane samenleving. Het gaat niet alleen om abstracte idealen, de verbeelding maakt het ook mogelijk ons voor te stellen welke stappen we moeten zetten om zo'n ideaal na te streven. Dankzij onze verbeelding kunnen we mentaal experimenteren: we kunnen ons voorbereiden op gebeurtenissen door ons voor te stellen wat voor effect ons handelen op een ander zal hebben. Stel dat je morgen een belangrijk sollicitatiegesprek moet voeren, dan zul je je daarop voorbereiden door het gesprek als het ware al mentaal te oefenen en in te schatten wat goede antwoorden zijn. De verbeelding helpt ons concrete handelingsmogelijkheden te vinden om een gewenste situatie dichterbij te brengen. Ook hierin zijn religies met hun richtlijnen altijd belangrijk, en vaak ook beklemmend geweest. Beklemmend, wanneer zij de verbeelding inruilden voor dogma's, wanneer speelse oefening verwerd tot starre gedragsregels.

Laten we nog even teruggaan naar 'Der Stille Mensch'. De catalogus spreekt naar aanleiding van dit kunstwerk over een mystieke blik op de wereld, die eind 19e eeuw verschoof naar één waarin de mens poogt zijn eigen wereld te begrijpen en te scheppen.

Maar wat was dan kenmerkend voor die mystieke blik? Er is op dit moment een andere prachtige tentoonstelling in het Rijksmuseum Twenthe in Enschede, over de zintuiglijke ervaring van geloof in de late Middeleeuwen. Geloven had toen geen betrekking op het bestaan van een abstracte God buiten de menselijke werkelijkheid, maar betekende een intiem betrokken zijn op verschijningen van het goddelijke in het dagelijks leven. Geloven was net zo vanzelfsprekend en levensnoodzakelijk als het inademen van zuurstof. Hier manifesteert de lichamelijke basis van het verlangen naar zin zich in volle glorie.

Zien & Geloven heet die tentoonstelling in Enschede, en ze maakt iets duidelijk over de mystieke geloofsbeleving als een zich openen voor het leven in al zijn verschijningsvormen. Daarbij werd de duisternis niet geschuwd. Tekort, leegte, niet-weten werden als onontkoombare elementen van mens-zijn onderzocht en diep doorvoeld. Juist door het duistere aan te gaan en te doorleven, kon een liefde ervaren worden die dieper reikt dan de bevrediging van eigen behoeften. Ik noem dat de spiritualiteit van het 'en toch': ondanks de erkenning en ervaring van gemis, van wat onmogelijk is terwijl je er sterk naar verlangt, kan zich een nieuw perspectief openen dat het mogelijk maakt om verder te gaan. Tegelijkertijd is er sprake van een spiritualiteit van het 'wat als': het zich aandienen van een besef of vermoeden van iets dat je nooit voor mogelijk had gehouden, het dóórbreken van een vreugde om wat als genade ontvangen wordt. Mystici getuigen van een ervaring van liefde die hun voorstellingsvermogen overstijgt, die oneindig groter is dan wat ze kunnen bevatten.

Kunnen we weer toegang krijgen tot een dergelijke spiritualiteit van het (on)mogelijke, een spiritualiteit van 'en toch' en 'wat als', in onze door de 19^e eeuwse maakbaarheidsgedachte gedomineerde wereld? Het vraagt van ons dat we onze verbeeldingskracht oefenen. Zoals we gezien hebben doorbreekt verbeelding onverschilligheid en vluchtgedrag. Verbeelding vertrekt vanuit een scherp onder ogen zien wat hier-en-nu gaande is. Dat is geen vrijblijvende of opwekkende uitspraak in een wereld die dol lijkt te draaien. 'Der Stille Mensch' getuigt daarvan. Met haar lantaarn doorgrondt ze onze duisternis. 'We killed ourselves' staat er op het doek dat ze toont. Na de dood van God is het nu de beurt aan de mens. Er is alle reden om haar boodschap serieus te nemen. En om te midden van de puinhopen die we creëren een waarachtig leven na te streven dat in volle erkenning van wat er is, zich opent voor het 'en toch' en 'wat als' van een spirituele transformatie. Niets minder dan een spirituele transformatie hebben we nodig om onszelf te hervinden en ons te verbinden met de levenskracht die werkzaam blijft in een Aarde die sterker is dan wij. Wij kunnen de Aarde niet redden, ons voortbestaan hangt ervan af of we het herstellend vermogen van de Aarde ruimte geven.

Levenskracht klinkt door in de tentoonstelling *Auw. Wauw!* - *Verbeelding van verdriet en troost*. Naast het 'Auw' het 'Wauw', naast het verdriet de troost. Krachtige verbeelding van 'en toch' en 'wat als' zowel in de verhalen van studenten als in de kunstwerken. Niet weglopen voor pijn en lijden, maar wel open staan voor de mogelijkheid van leven en vrijheid. Het belang zichtbaar maken van rouw om wat verloren is gegaan en dagelijks verloren gaat. Verzet aantekenen tegen levensbedreigende krachten in onze samenleving. Opstaan voor wat onze aandacht verdient. Er klinkt hier in de Lebuinuskkerk een hoopvolle oproep om die kracht in onszelf aan te spreken.